

We leven in interessante tijden

Petra Bolhuis en Theo Meereboer

Inleiding

Moge u leven in interessante tijden' is naar verluidt een Chinese vervloeking. In deze collegecyclus hebben we aan de hand van een tiental teksten van uiteenlopende aard die betrekking hebben op het huidig tijdsgewricht onderzocht of en zo ja, in welke mate, wij in 'interessante tijden' leven en of we dat inderdaad als een vervloeking moeten opvatten. We hebben teksten vanuit een perspectief van de Islam, het Boeddhisme en het Taoïsme naast een aantal kritische teksten van westerse denkers doorgenomen. De niet-westerse teksten hadden als voornaamste bedoeling om een buitenperspectief op onze eigen cultuur te krijgen, opdat we daardoor een helderder zelfbeeld zouden kunnen vormen.

Uiteraard hebben we geen uitputtende analyse van de problemen kunnen schetsen die deze tijd kenmerken, maar we hebben geprobeerd om aan de hand van een aantal actuele thema's te laten zien welke oplossingsstrategieën de westerse samenlevingen hanteren. Hierin herkennen we een aantal filosofische stromingen die al vele decennia, zo geen eeuwen, typerend zijn geweest voor de manier waarop we in het Westen tegen problemen aankijken en ze op grond van die visie, tot een oplossing hebben gebracht. In al die strategieën is het idee van de maakbaarheid maatgevend voor het oordeel over de kwaliteit van de oplossing. Bijna reflexmatig reageert het Westen met een 'wat gaan we eraan doen?'. Wanneer we dan zoeken naar een oplossing dan is de keus voor de ene of de andere oplossing in de loop van de laatste dertig jaar in toenemende mate bepaald door het economisch rendement. We zitten vast in een denkwijze die de groei van de economie moet accepteren als voorwaarde van activiteit, ook als die activiteit gericht moet zijn op het oplossen van problemen die door economische structuren en de groei worden veroorzaakt. Het energieprobleem wordt niet opgelost door sterke reductie van het energiegebruik, maar door het genereren van nieuwe energiebronnen, die dan door de productie en verkoop van nieuwe technieken deel van de groeiende economie gaan uitmaken. De uitputting van de hulpbronnen van de aarde wordt niet te lijf gegaan door een effectief grotere duurzaamheid van producten, maar door de producten recyclebaar te maken, zodat de productie gewoon, of zelfs toenemend, door kan gaan.

Kritiek of trots

Kritiek op het westerse systeem moeten we evenwel zien in het relativiserende licht van de geschiedenis. De strategieën van techniek, wetenschap en economie hebben niet alleen eeuwenlang stand gehouden, ze hebben het aanzien van de wereld veranderd en hebben een ongelooflijk grote invloed gehad op welvaart en welbevinden en gezondheid van het overgrote deel van de wereldbevolking. Maar weinigen hebben geen kennis gemaakt met de gezondheidszorg, voedselproductie, handel, techniek en onderwijs zoals die in de westerse wereld zijn ontwikkeld. De mondialisering die wereldwijd wordt erkend als fenomeen en die weliswaar grote problemen oplevert, maar tevens een ongehoord belofte inhoudt, heeft alleen kunnen ontstaan door de ontdekkingsreizen en het uitdragen van de cultuur van wetenschap en techniek door de westerse wereld. Het is onjuist om als westerling alleen maar gevoelig te zijn voor het ene uiterste of het andere. Natuurlijk, het Westen heeft ook de slavernij in

Amerika gebracht, de Noord-Amerikaanse Indianen in aantal gedecimeerd, volkeren onderworpen en uitgebuit, oorlogen gevoerd en doen ontstaan omwille van geld en macht, maar dat neemt de positieve gevolgen van de westerse culturele ontplooiing niet weg. Zo kunnen we als westerlingen met een schuldige trots of een trots schuldgevoel naar de wereld van vandaag de dag kijken. Maar hier stopt het niet. De tijd gaat verder en sleept ons, of we dat nu leuk vinden of niet, mee de toekomst in. En die toekomst lijkt buitengewoon onzeker vergeleken bij de toekomstervaring van een halve eeuw geleden. Wat waren wij samen met vrijwel iedereen in het Westen toen optimistisch over de toekomst en wat waren onze toekomstverwachtingen naïef. Natuurlijk waren er ook toen al waarschuwend geluiden, zoals het boek 'Dode lente' en 'Het rapport van Rome', maar de werkelijke betekenis drong maar tot weinig mensen door.

Terug naar het leven in het hier en nu. Het Westen kampt met een groot aantal problemen. De secularisatie heeft behalve een mate van bevrijding van een dwingend geloofssysteem, ook een zingevingprobleem veroorzaakt. Wat moeten we geloven? Welke autoriteit kunnen we nog vertrouwen? Na de dominee en de pastoor hebben de arts, de leraar, de politieman, de politicus en de wetenschapper hun autoriteit zien opgaan in een gelijkheidscultuur. In de boeken 'Boeie' en 'de B.V-Ik' hebben we de effecten van al deze ontwikkelingen kunnen lezen zoals de jongere generaties die ervaren. Al met al leven we in een periode waarin we onder ogen moeten komen dat de toekomst niet bestaat uit een voortzetting van de dag van vandaag, maar dat er nieuwe antwoorden moeten worden gegeven op vragen die we wel aanvoelen, maar die we nog niet hebben geformuleerd.

Dit komt onder meer tot uiting in het groeiend aantal cursussen met zingeving als centraal thema. Blijkbaar is er een bevolkingsgroep die zoekt naar een nieuwe oriëntatie. Deze oriëntatie kan worden gevonden in het individu, in de cultuur, in een levensbeschouwelijke stroming of in enig ander gebied dat kan dienen als springplank voor het creatieve denken over de wereld in al haar facetten.

En dat wordt ons afgedwongen door de ontwikkelingen waar we dagelijks mee worden geconfronteerd in de media.

Mondialisering

De mondialisering is een voortgaand proces waarmee we bij voortdurend worden geconfronteerd en die culturen op allerlei niveaus met elkaar vermengd. In Nederland zijn in de afgelopen decennia mensen uit meer dan 150 verschillende culturele achtergronden gekomen. Daarnaast zijn er een paar honderdduizend mensen met een mediterrane, al dan niet Islamitische achtergrond in ons land opgenomen en is er een groot aantal Chinese studenten ingeschreven aan de universiteiten en hogescholen. We beperken onze beschrijving tot Nederland en eventueel de EU omdat we daarover nog enigszins van de feiten op de hoogte zijn. Niettemin kunnen we gerust aannemen dat eenzelfde intensieve culturele vermenging in heel veel gebieden plaatsvindt. Deze culturele vermenging brengt veel verbroederende effecten teweeg. Denk eens aan al de vreemde eethuisjes en restaurants, van shoarmatent tot pizzeria; van Burgerking tot Ethiopische restaurant en bedenk dan hoezeer we hebben leren eten wat on-Hollands is en hoe we dit vreemde eten hebben leren waarderen. Dit maakt de afstand tot die 'vreemdelingen' kleiner. De etensgeuren zijn ons niet langer vreemd en doordat we zelf ook van dit soort voedsel genieten, is de lichaamsgeur van mensen uit andere leefwerelden niet langer onbekend en daarmee afstotelijk, maar bekend en mogelijk zelfs gewaardeerd.

Ook zien we een tendens om kennis te nemen -en meer dan dat- van andere levensbeschouwingen en de leervormen die daaraan gekoppeld zijn, zoals Feng Shui, Tai Chi, Qi-qong, mindfulness en nog veel meer. Ook de zgn. *martial arts* mogen zich in een

enorme belangstelling verheugen. Natuurlijk blijven we westerlingen die al deze nieuwe technieken en denkwijzen toepassen in een wereld die bovenal gekenmerkt blijft door de maakbaarheid, maar er sluipen toch allerlei nieuwe elementen in ons denken en doen. Elementen die zo onwesters zijn als maar mogelijk. Op eenzelfde wijze kunnen we zien dat de westerse techniek, kunst, leefwijzen en overtuigingen aanslaan in allerhande niet-westerse gebieden. Klassieke pianisten, multinationals, wetenschappelijke ontdekkingen en industriële producten komen uit alle mogelijke landen: Korea, China, Japan en India leveren een enorme bijdrage aan de westerse culturele uitingen. Deze wetenschap brengt met zich mee dat we ons moeten instellen op een toenemende invloed van die andere culturele uitingen en dat we tegelijkertijd mogen ervaren dat de rijkdom die in die andere culturen te vinden is, deel wordt van een mondiaal erfgoed en daarmee ook van ons erfgoed.

Al vanaf de 18de eeuw heeft de filosofie belangstelling voor de oosterse levensbeschouwingen. Leibniz, Schopenhauer, Hegel en Nietzsche zijn enkele voorbeelden van denkers die zich door de oosterse filosofie hebben laten inspireren. In de 60iger jaren van de vorige eeuw is een stroom van niet-westerse denkwijzen over Europa en dus ook ons land gekomen. Hare Krishna, Boeddhisme, Bhagwan, Transcendente Meditatie en nog vele andere bewegingen hebben zich in Nederland kunnen vestigen. In Drenthe en Groningen zijn Boeddhistische kloosters; de Radboud Universiteit heeft een onderzoeksproject naar mindfulness; in Lelystad is een basisschool die Transcendente Meditatie in het lessenpakket heeft opgenomen en er zijn een aantal Islamitische scholen. Daarnaast zijn er in ons land gebedshuizen en tempels van velerlei soort.

Gezamenlijke wortels

In de beleving die we vandaag de dag hebben bij het horen en zien van deze baaierd aan culturele uitingen komt een tweeledigheid naar voren. Enerzijds is er de bekoring, de ervaring van schoonheid en oriëntaalse aantrekkingskracht; anderzijds is er de vervreemding, de ervaring van het andere, het onbegrijpelijke en soms zelfs de ethnocentrische ervaring van distantie naar een primitievere manier van werkelijkheidsbeleving. Dan is het goed om ons te realiseren dat we een gemeenschappelijke oorsprong hebben, waarin al deze culturele uitingen zijn ontstaan. In de *'axial age'* (ook wel spiltijd genoemd) die van zo'n duizend tot tweehonderd jaar voor Christus duurde zijn de fundamentele levensbeschouwingen die we vandaag de dag kennen, gelegd. We hebben in de colleges aandacht besteed aan een aantal van de belangrijkste levensbeschouwelijke richtingen die in deze periode zijn ontstaan, of waarvan het ontstaan op deze periode is terug te voeren. Het optreden van deze *'axial age'* is te verklaren met een goed begrip van de hieraan voorafgaande ontwikkelingen.

De mens heeft een bewustzijn ontwikkeld in de directe en dwingende relatie met het overleven. Alles wat de mens als artefact, als duurzaam gemaakt ding, in de wereld bracht, eiste zelfdomesticatie. Het maken, onderhouden en gebruiken van de culturele verworvenheden eiste een concentratie op die verworvenheden en dwong daarmee de natuurlijke relatie van de mens als een organische eenheid in de natuur naar de achtergrond; impulsen uit het lichaam moesten worden genegeerd en de aandacht moest gericht worden op de culturele bezigheid. Deze aandacht is het actief menselijk bewustzijn; een bewustzijn uitsluitend en alleen gericht op het overleven van het individu en van de gemeenschap waar dit individu toe behoorde.

Wanneer we in de tekst het woord 'actief bewustzijn' gebruiken, dan bedoelen we dus het bewustzijn zoals hiervoor geschetst. De religie die zich in deze gemeenschappen ontwikkelde was een voorouderreligie. Alle culturele verworvenheden en daarmee alle kundigheden die

het overleven zoveel mogelijk garandeerde, had men te danken aan de voorouders. Afwijking van de manier waarop zij de dingen maakten en deden was levensgevaarlijk omdat men geen garantie had dat een andere werkwijze evengoed of beter werkte. Zo niet, dan kon een hele gemeenschap de dood vinden door honger, voedselvergiftiging of welke andere verschrikking dan ook maar kon ontstaan door onjuiste omgang met de artefacten. Wanneer dan door de uitvinding van landbouw en veeteelt de populatie in heel het continent enorm toeneemt, is het actief bewustzijn niet langer in een voortdurend evenwicht met de omstandigheden. Niet langer is de druk van de levensomstandigheden zodanig dat het vooroudergeloof voortdurend door de werkelijkheid wordt benadrukt en daarmee ontstaat ruimte voor andere elementen van de menselijke natuur. De toegenomen populatie kent in haar overschot de ervaring van de zinloosheid. Niet langer is ieder individu voorwaardelijk voor het overleven van de gemeenschap en deze ontwaardiging van het individu treft voornamelijk de mannelijke bevolking. Vrouwen bleven hun waarde voor het leven ervaren in de reproductie van leven en de rol en positie van opvoeder en verzorger in en van het gezin. In de sedentaire samenlevingen ontstaat nu ook de sociale ongelijkheid in de vorm van rangen en standen. Slavernij en vrijheid zijn de twee uitersten waarin deze ongelijkheid zich toont. De vrije man acht zich waardevoller dan de slaaf en de hele samenleving handelt daar ook naar. De mannelijke zoektocht naar zin en betekenis van het leven in de nieuwe omstandigheden splitst zich op in een religieuze ontwikkeling aan de ene kant en een ontwikkeling van macht, geweld en dedain voor de dood, waarbij oorlog als ‘spel’ ontstond aan de andere kant. Deze laatste bleef a.h.w. in het vernauwing van het actief bewustzijn cirkelen en zocht de bevestiging van dat actief bewustzijn in macht en de strijd. Deze vorm van geweld, als spel of als manier om uit te blinken, komt na vele generaties die profiteren van de nieuwe rijkdom die de landbouw en veeteelt opleveren. Geweld wordt dan een manier om, zij het op een kunstmatige manier, zin aan het bestaan te geven.

De priesterklasse die ontstond kreeg in toenemende mate toegang tot die mogelijkheden van het brein en de menselijke natuur die tot op dat moment buiten zicht waren gebleven doordat zij geen bijdrage tot het directe overleven opleverden. Deze priesterklasse ontdekte dat onthouding van alle zintuiglijke prikkels aan het menselijk lichaam, variërend van honger tot geluidsdeprivatie, opleverden dat er informatie in het brein ontstond die niet aan de deelbare werkelijkheid gerelateerd was. Ook gebruikte men op grote schaal drogerende middelen om toegang tot andere werkelijkheden te forceren. In dit stadium van de menselijke ontwikkeling was het nog volledig onduidelijk dat het brein zich liet onderverdelen in een bewuste en een onbewuste. Men ervoer de informatie uit het onbewuste als van een andere wereld. Op deze manier ontstond de verbeelding van de mens in een veronderstelling dat het informatie uit een andere wereld betrof. Of we nu kijken naar de inwijdingsrituelen van het oude Egypte of naar die van de Germanen, in alle gevallen is de deprivatie van zintuiglijke informatie en de versterving de wijze waarop toegang tot de ‘andere wereld’ kon worden verkregen. Uit modern onderzoek weten we dat de hersenen in zulke situaties zelf informatie gaan produceren vanuit het onbewuste.

Nieuwe vormen van bewustzijn

Het lijkt wel of in de periode van de ‘axial age’ een doorbraak ontstond in de algemene ervaring van het bewustzijn. Er treden dan een aantal denkers naar voren die woorden geven aan een manier van omgaan met de werkelijkheid die de dwang van het directe overleven overstijgt. Er ontstaat een exploratie van de menselijke mogelijkheden die het actief bewustzijn loslaten, overstijgen, ontkennen of op een nieuwe manier inzetten. Zo zien we dat het Confucianisme zich richt op herstel van ‘oude waarden’, zoals die zouden hebben geheerst

in het oude keizerrijk. De filosofie van het Confucianisme is derhalve gericht op het maatschappelijk verkeer. De nieuwe waarde die het Confucianisme kenmerkt is met name de 'Ren' wat zo goed als samenvalt met ons begrip 'compassie'. Daarnaast geeft deze denkwijze ruimte aan kennisverwerving, ook als het niet eigen culturele uitingen betreft. Daarmee verandert het Confucianisme het actief bewustzijn lin zoverre, dat het dwingende en niet overschrijdbare karakter ervan wordt losgelaten.

Het Taoïsme is een denkwijze die in ongeveer dezelfde periode ontstaat. Deze gaat ervan uit dat het bewustzijn in zijn doelgerichtheid, de mens afhoudt van het wezen van diens bestaan. Door de geest leeg te maken en te handelen in 'woe wei', dwz. in een niet doelgericht handelen, neemt een mens de plaats in in de natuurlijke orde die er voor hem of haar is. Aangezien alles voortkomt uit een onbenoembaar en onkenbaar Tao, dat vormgeeft aan alles zonder er zelf in kenbaar te zijn, is er altijd een plaats voor alles en iedereen, zodat de werkelijk goede handeling die handeling is die uitdrukking is van jouw plaats in het Zijn. Dat is 'Tê', de deugd, ofwel de manifestatie van Tao in de onderscheiden objecten. Hier zien we duidelijk dat er afstand wordt gedaan van het actief bewustzijn als 'goed' en dat het Taoïsme poogt om eenzijdig gestalte te geven aan de niet-actief gerichte mogelijkheden van de mens. Natuurlijk is er ontzettend veel meer te vertellen over deze denkwijzen, die al zo lang bestaan en die zoveel aanhangers hebben, maar wij willen hier voornamelijk duidelijk maken welke relatie de verschillende denkwijzen hebben met de gemeenschappelijke oorsprong van het actief bewustzijn.

In de uitwaaiering van religies op het westelijk gedeelte van Eurazië is in principe een polytheïsme verspreid. Binnen de Joodse bevolking is dit polytheïsme gaandeweg tot een monotheïsme geworden. In het oude testament kunnen we dan ook nog volop lezen over 'goden' en pas in de loop van de geschiedenis van het Joodse volk is de ene God de enige god die het waard is om te aanbidden geworden. De strijd tussen de volgers van Baäl en de gelovigen in Jahweh of Jehova, al naar gelang er klinkers in de klinkerloze Hebreeuwse tekst worden geplaatst, geeft aan dat de God van de Joden niet van meet af aan ondubbelzinnig alleenheerschappij heeft gehad. Vermoedelijk is deze god van oorsprong de god van de vruchtbaarheid. Vandaar de afvalligheid naar het gouden (stier)kalf wanneer Mozes de berg is opgegaan om de geboden van God te ontvangen. In deze ontwikkeling zien we hoe het vooroudergeloof en de strikte herhaling van hetzelfde omgevormd worden naar een religie die duidelijk uitdrukking is van de veranderingen in de 'axial age'. In de combinatie van het oude testament en de structuur van het Joodse volk zien we enerzijds het stamverband en anderzijds zien we op tal van plaatsen in het oude testament hoe een breuk wordt bewerkstelligd met de gangbare religieuze gewoonten. Het offer van de oudste zoon, het maken van een beeld van de verschillende goden en misschien wel op zichzelf al een doorslaggevend argument, de tien geboden. In deze geboden wordt een nieuwe manier van mens-zijn gepresenteerd die een gevolg zal zijn van het volgen van deze geboden. Het actief bewustzijn wordt hier begrensd. Het recht van de sterkste wordt ingeperkt, de geest van de mens wordt gericht op een enkele scheppende machtige God, de cyclische tijdbeleving wordt lineair door de belofte van een Messias en het enkele individu krijgt op zichzelf bestaansrecht. De zwakke is niet langer de verliezer, maar wordt zelfs de uitverkorene. Dit zijn allemaal gedachtegangen die typisch zijn voor de veranderingen die de 'axial age' ons overal toont op allerlei verschillende manieren. Het strenge, niet op te heffen stamverband dat ook een typerend kenmerk is van het Joodse volk, maakt dat we de oorsprong die vóór de 'axial age' ligt nog duidelijk kunnen waarnemen.

Het Christendom heeft alle kenmerken van een religie van de 'axial age' en heeft de kenmerken van de daarvoor liggende periode als het ware meegenomen in de vorm van het oude testament.

De boodschap van het Nieuwe Testament sprak enorm aan, maar vooral het Oude Testament gaf een context die herkenbaar was voor de mens in die tijd. Vaak was een uitspraak als 'oog om oog, tand om tand' -wat een beperking oplegde aan de wraak die men mocht nemen- al zozeer vernieuwend voor het denken van de toehoorder, dat het een noodzakelijke tussenstap vertegenwoordigde tussen de leefwijze van het individu en de boodschap van vergeving -de andere wang toekeren- die het Nieuwe Testament bracht. De Joodse religie heeft als kenmerk dat ze geen zendingsdrift kent en dat het lid worden van de geloofsgemeenschap eerder wordt ontmoedigd dan gepropageerd. Het Christendom heeft heel andere kenmerken. De zendingsdrift is zeer groot en de deelname aan het geloof maakte een mens tot kind van de almachtige God. Dit veroorzaakte een groeiende gemeenschap binnen het conglomeraat van stammen en volkeren dat in die tijd de populatie uitmaakte. Het deed een verband tussen allerlei verschillende mensen ontstaan dat de onderlinge verschillen goeddeels wegwiste. De werving van Christenen onder mensen met verschillende religieuze achtergronden maakte dat het Christendom meerdere tradities en gewoonten overnam uit andere religies, enerzijds omdat het aannemen van het Christendom voor aanhangers van andere geloven daardoor werd vergemakkelijkt, anderzijds omdat de tradities en gewoonten die niet strijdig waren met de christelijke leer de bindende kracht van de leer in de gemeenschap versterkten. Mede hierom is het Christendom versmolten met de Platoonse leer.

Het filosofisch werk van Plato had belangrijke politieke en staatsorganisatorische componenten die al vele eeuwen waren getoetst op hun werkzaamheid. In essentie was de leer van Plato zozeer in te passen in het christendom dat Plato ook wel de 'Attische Mozes' werd genoemd. Zo zien we dat allerlei elementen die in de 'axial age' waren ontstaan, samenvloeiden in het christelijke denken.

De wegen scheiden zich

Vanaf de vierde eeuw wordt het christendom vormgegeven en tot een kerk met grote wereldlijke en religieuze macht gemaakt. In concilies wordt steeds weer gezorgd dat de 'neuzen dezelfde kant op staan'. Leaders vanuit het gehele, zich snel uitbreidende Christelijke machtsgebied komen dan bijeen en leggen de verschillende geloofsregels vast in dogmata. Zo is er in de vroege middeleeuwen een smeltkroes van religies in het nabije Oosten; het Jodendom, het Christendom, het Perzische polytheïsme, het Mithrasgeloof en de Egyptische godsdienst zijn een greep uit deze baaierd van geloven.

Er zijn wetenschappers die het ontstaan van de Islam toeschrijven aan verzet tegen de dogmata met betrekking tot God en Jezus. De bepaling van de goddelijke drie-eenheid en de tweeledigheid van de identiteit van de Christus, t.w. God en mens, waren voor mensen op de grens van monotheïsme en polytheïsme onverteerbaar. Hoe moest je uitleggen dat je geloofde in een enkele God die almachtig was en die toch uitgedrukt moest worden in een drie-eenheid, Vader, Zoon en Heilige Geest? Of dit werkelijk de oorzaak is van het ontstaan van de Islam weten we niet zeker, maar wel is duidelijk dat de Islam een groot aantal kenmerken die het Christendom toe heeft gevoegd aan de oorspronkelijke leer heeft weggewist uit dit nieuwe monotheïsme. Ook de onmogelijkheid om toe te treden tot het Jodendom, terwijl de verwantschap van de Semitische christenen met de joden overduidelijk was, maakte vermoedelijk deel uit van de ontstaansredenen van de islam.

De Islam is dan ook overduidelijk een religie vanuit Joods-Christelijke stam. Zelfs de vermenging met het Griekse denken is analoog, hoewel hier niet Plato maar Aristoteles de grote inspirator van het wereldse denken van de Islam is geweest. De Christus is wel opgenomen in de reeks heilige mannen die de Islam kent, maar hij heeft een volkomen ondergeschikte positie aan Mohammed. Daarmee is een belangrijk verschil tussen Islam en Christendom direct zichtbaar: De Islam kent geen verlosser, geen middelaar tussen God en

mensen. Ook is de Islamitische religie niet hiërarchisch gestructureerd; er is geen pendant van de Paus en geen vergelijkbare structuur van inwijding. Naast liefde en persoonlijke verantwoordelijkheid zijn binnen het Islamitische denken van zeker even groot belang als binnen het Christendom of het Jodendom en de zoektocht naar innerlijke zuiverheid is ook vergelijkbaar met de Joodse en de Christelijke. De 'Kleine Jihad' is de term voor de heilige oorlog met de ongelovigen; de 'Grote Jihad' slaat op het innerlijk gevecht met jezelf. In deze aanduiding kunnen we zien dat ook binnen de Islam gezocht wordt naar andere betekenissen van het menselijk innerlijk dan die door een ontwikkeling van vele duizenden generaties tot de vorming van het actief bewustzijn hebben geleid. Wanneer we ons realiseren dat de drie monotheïstisch religies alle drie hun wortels hebben in de stamvader Abraham en voor een behoorlijk gedeelte dus teruggrijpen naar dezelfde verhalen, dan wordt duidelijk dat de verschillen die er tussen hen zijn, in ieder geval ten dele, uitdrukking zijn van de behoefte om zich te onderscheiden van de andere. Het werkelijk essentiële verschil ligt bij deze drie religies in de positie van de Messias. De Islam kent die niet, bij de Joden komt hij nog en bij de Christenen is hij al geweest. De verdere religieuze implicaties hiervan voeren te ver voor deze collegecyclus.

De weg naar binnen

Hoewel dit vandaag de dag niet erg zichtbaar is, hebben de hiervoor genoemde drie monotheïstisch religies en het Hindoeïsme, het Boeddhisme en het Griekse denken een grote mate van verwantschap. Hun oorsprong ligt in het steppegebied van centraal Eurazië. In dit gebied ontstond, zoals we hierboven al beschreven hebben, na eeuwen van rust, voortkomend uit de luxe van landbouw en veeteelt, een onrust die mogelijk het gevolg was van de steeds groeiende bevolking. Enerzijds ontstond hieruit de grote behoefte aan geweld en strijd. Het gevecht werd een uitdaging die zozeer bevredigde, dat het geweld als een epidemie om zich heen greep. Schatting is dat 25% van de jonge mannen overleed in de strijd.

We gaan nu nader bekijken hoe de andere weg, van de religie en de priesters, de weg naar binnen, zich ontwikkelde. Het religieuze denken dat zich hier ontwikkelde heeft een aantal kenmerken. Ten eerste is er een behoefte aan een verklaringsmodel over de oorsprong van de wereld, de natuur en de mens; ten tweede ontstaat er scheiding tussen goed en kwaad die van een andere orde is dan het strikte overleven; en ten derde ontstaat er een zekere mate van introspectie. Men constateert in deze introspectie dat het bewustzijn, waarin de taal als een heilig voertuig gebruikt wordt, een grens heeft waar men niet met behoud van denken overheen kan. De introspectie wordt een bewustzijnsactiviteit die geleerd kan worden en die deel uit gaat maken van de kunde van de priesterklasse. Het wordt meditatie. Deze meditatie houdt zich bezig met, onderzoekt en geeft vorm aan ideeën over het 'zelf'.

Ook binnen de strijd en de daarop gebaseerde cultuur ontstaat een weg naar binnen. Tussen 1500 en 1000 breidt deze strijdcultuur - die zoals hierboven beschreven binnen de sedentaire cultuur is ontstaan - zich ook naar het noorden van het huidige India uit, waar de voortdurende strijd en de verheerlijking daarvan vreemd genoeg leidt tot een sterk introspectieve, religieuze ontwikkeling. De hiervoor geschetste meditatietechnieken worden uitgebouwd en er ontstaat een begeleidend filosofisch wereldbeeld bij deze religieuze ontwikkeling. De taal, die al van oudsher als heilig wordt gezien, ontwikkelt zich tot de oergrond van het bestaan, tot *Bragman*. De meditatie leidt tot het idee dat het zelf, het '*Atman*' van de mens van dezelfde aard is als *Bragman* en dat de mens, gevangen in het rad van de wedergeboorte, in staat is om zozeer zuiver te worden dat het *Atman* kan opgaan in *Bragman*. De zuiverheid wordt bereikt door begrip van de schijngestalte van de werkelijkheid. De werkelijkheid die we ervaren is, zo niet

onwaar, dan toch van een lagere orde dan de oorsprong van al het bestaande; het *Bragman*. Deze opvattingen leiden tot het Hindoeïsme, zoals we dat tegenwoordig nog kennen. In de periode rond 550 voor Christus ontstaan er in het Hindoeïsme, niet in de laatste plaats doordat de mensen het leven als een voortdurend lijden op gaan vatten, nieuwe denkwijzen die aan deze tendens proberen te ontkomen. Een van die richtingen is een puur materialistische, waarbij alle metafysica wordt afgewezen en het leven moet worden opgevat als een 'eet, drink en wees vrolijk'. Naast nog andere denkwijzen die in deze tijd ontstaan, maar van ondergeschikt belang zijn gebleven, ontstaat het Boeddhisme. Deze denkwijze is, net als het Hindoeïsme, gericht op het verbreken van de cyclus van wedergeboorte. Waar het Hindoeïsme ervan uit gaat dat het '*Atman*' kan worden gezuiverd zodat het opgaat in de oerbron van bestaan, het *Bragman*, heeft het Boeddhisme het '*An-atman*' als uitgangspunt. Dat wil zoveel zeggen dat er niet zoiets is als een 'zelf'. De door de mens gekende werkelijkheid bestaat uit *dharma*'s, die mogelijk het beste kunnen worden begrepen als domeinen, zoals de Westerse mens die in de middeleeuwen kende. Deze *dharma*'s zijn veranderlijk en in de snijpunten van de verschillende *dharma*'s zijn manifestaties van die werkelijkheid. De mens is een manifestatie van zo'n verknoping van *dharma*'s en ervaart zich in vijf verschillende *Skandhas* : Vorm, zintuiglijke prikkels, perceptie, mentale constructen en bewustzijn .

Dit ervaren we als 'zelf'. In de manier waarop we met deze *Skandhas* omgaan, beïnvloeden we de *dharma*'s. Laten we ons meeslepen door de begeerte en de hang naar de verschijnselen in de wereld, dan brengen we de verknoping van de *dharma*'s op een lager, stoffelijker niveau van bestaan. Laten we de begeerte en de hang naar de wereld los dan worden we één met de stroom van de gebeurtenissen, dan vallen we samen met ons lot en hebben er geen verhouding meer mee; we zijn het. Dan zijn we zodanig één met de stroom dat we de cyclus van wedergeboorte hebben verbroken. In het geval van toegenomen begeerte raken we dieper in deze cyclus en komen dan wel op een lager niveau in de samenleving terug, dan wel als dier. Het is geen zielsverhuizing die dan plaats vindt, want er is niet zo iets als een ziel; het is een nieuwe manifestatie van leven op grond van de toestand van verknoping van de *dharma*'s die in het leven daarvoor is bewerkstelligd.

Nu heeft het Boeddhisme zich in twee grote denklijnen (Theravada en Mahayana) opgesplitst, waarbij de eerste lijn ervan uitgaat dat individuele verlichting mogelijk is en daarmee het individu in staat is om zich te onttrekken aan de cyclus van wedergeboorte, terwijl de tweede lijn van mening is dat de opheffing uit het rad van wedergeboorte alleen door de gehele gemeenschap van mensen kan worden bereikt. Om dat concept te begrijpen moeten we ons voorstellen dat de *dharma*'s een veld vormen dat het leven op alle niveaus gestalte geeft. De mens als soort is op die manier uitdrukking van een veld van *dharma*'s en het ik of het zelf van de mens is een illusie die de mens als fysiek wezen vormt om zijn materiële positie te begrijpen. De illusie van het zelf vormt zich in de strijd om te overleven. Deze strijd is de relatie die we leggen met de wereld om ons heen en het is de kwaliteit van onze verhouding met de wereld die de verknoping van de domeinen die ons vormen beïnvloeden. Dat is de opbouw van *karma*. Deze kwalitatieve beïnvloeding bepaalt dus de wedergeboorte. Deze wedergeboorte wordt dus bepaald door de verknoping van de domeinen in de wereldstructuur en niet door een 'zelf'. De individuele verlichting kan dan worden bereikt door de betekenis van de hechting aan de wereldse vormen los te laten. Dan zou '*Nirwana*' kunnen worden bereikt. *Nirwana* wordt omschreven als 'de toestand van de vlam wanneer die is gedoofd'. Dit is voor de westerse wijze van denken moeilijk toegankelijk, maar we moeten hierbij bedenken dat binnen het denken van het Hindoeïsme en het Boeddhisme alle leven lijden is. Zelfs geluk is lijden; niets in het leven onttrekt zich aan lijden behalve de totale onthechting. Uitzondering hierop is de compassie met alle leven, aangezien alle leven lijden is en daarmee tot de gedeelde lotservaring behoort. De Boeddhistische lijn

die ervan uitgaat dat de verlichting, het einde aan het lijden, slechts als gehele gemeenschap kan worden bereikt, streeft naar een algemeen loslaten van hechting aan de wereld. Het individuele niveau van onthechting draagt dan bij aan de onthechting van de hele gemeenschap.

Zonder dat we proberen om het Boeddhisme hiermee te verklaren, is het mogelijk verhelderend om te denken aan het gegeven dat het individualisme zoals wij dat beleven, alleen kan bestaan dank zij de gemeenschap. Wanneer niet alle individuen deel zouden nemen aan de gemeenschap, wanneer niet alle cultuur zou worden overgedragen en gehandhaafd, zouden we geen mogelijkheid hebben om onderwijs te volgen, ons eten te kopen met geld dat we verdienen doordat de anderen bestaan en ook in die wederzijdse afhankelijkheid functioneren. Dat zou met zich meebrengen dat we geen taal hadden en met geen ander doel dan strikt overleven in de natuur zouden zijn. Dan zou er niets onderscheiden menselijks zijn en zeker geen individualisme. Wanneer we op deze manier naar de menselijke gemeenschappen kijken, dan wordt plotseling duidelijk dat onze opvatting van het individu, het ik, het zelf, een verknoping is die wordt bepaald door structuren die in de wereld zijn. De ervaring van het 'ik' is binnen het Boeddhisme een aangeleerde ervaring en verwijst niet naar een werkelijkheid. Het is een constructie die ontstaat in de relatie met de wereld. Hiermee wordt duidelijk dat het Boeddhisme een zekere verwantschap heeft met het Westerse denken omdat beide beginnen vanuit de ervaring van het menselijk lijden en de opheffing daarvan en dat de grote scheuring bestaat uit het moment dat het oosterse denken een binnenwaartse beweging ging maken en de Westerse lijn van denken de maakbaarheid van de wereld ging uitbouwen.

Zo zien we genealogisch hoe de mens die leefde op het Eur-Azisch continent op veel verschillende manieren gestalte heeft gegeven aan de tijdgeest van de 'axial age' maar uit het oogpunt van de archeologie van de ideeëngeschiedenis kunnen we constateren dat verschillen tussen de denkwijzen vooral wordt bepaald door de omstandigheden waar de mensen op dat ogenblik verkeren. In navolging tot wat Nussbaum constateert over de ethiek, zouden we ook over zingevingstradities kunnen zeggen dat hun oorsprong ligt in een gedeelde menselijke ervaring namelijk de pogingen om de kwetsbaarheid van het bestaan het hoofd te bieden en een omgang te vinden met het lijden van de mens dat juist manifest wordt als de voortdurende strijd om het bestaan adempauzes kent waarin ervaringen, belevingen en waarneming tot reflectie aanleiding kunnen geven. De enorme hoeveelheid kenbare en onkenbare verschillen in omstandigheden maken blijkbaar uit hoe eenzelfde mentale ontwikkeling tot heel verschillende uitingsvormen aanleiding geeft.

We kunnen evenwel ook een aantal overeenkomstige kenmerken zien;

- Het feit dat de nieuwe denkwijzen een beroep deden op de individuele omgang met onbekende items, maakte dat de 'axial age' de gemeenschappelijke zelfervaring verbreekt en dat daarmee het individualisme geboren wordt.
- Het individu is in staat om zich op innerlijke gronden te onderscheiden van alle anderen; de zelfervaring wordt individueel en uniek.
- Ook zien we overal de compassie verschijnen als een tegenover van het lijden, dat zo algemeen is dat eenieder het herkent.
- Het denken in termen van het zich herhalende, het gelijkblijvende zoals dat ontelbaar veel generaties het denken had bepaald, wordt losgelaten en kennisverwerving binnen het veld van de nieuwe denkwijze wordt toegejuicht. Daarmee wordt de vijandigheid van het vreemde, het niet-eigene, minder groot en begint een ontwikkeling naar de ervaring van individuen dat ze deel uitmaken van grote verbanden, t.w. de geloofsgemeenschap of de levensbeschouwelijke gemeenschap waartoe ze behoren.

Homeostase

Om de verschillende ontwikkelingen op het Eur-Azisch continent in een gemeenschappelijke context te brengen en de verschillen en de overeenkomsten te verklaren zullen we eerst een kader scheppen om de veranderingen die we als mensen hebben doorgemaakt te verhelderen. We gebruiken hierbij het begrip homeostase.

Homeostase is een begrip uit de biologie dat is geïkt voor het dynamisch evenwicht in de innerlijke structuur van een individueel organisme. In de sociologie wordt het in eerste instantie gebruikt voor het dynamisch evenwicht in de innerlijke structuur van een individu. Dit noemen we innerlijke homeostase. In tweede instantie is het ook van toepassing op het dynamisch evenwicht van een gemeenschap. Dan bestaat het uit de wetten en regels en de structuren van interactie die een gemeenschap kent. Dit noemen we sociale homeostase. Bij groepsdieren zien we dat er een dynamiek is in de groep waarbij de innerlijke homeostase en de sociale homeostase ook onderling in een dynamisch evenwicht verkeren. Een groepsdier zal zijn of haar gedrag afstemmen op de aan- of afwezigheid van dominante groepsleden, op de ervaring van veiligheid en op alle andere factoren die van belang zijn voor het leven en het overleven van de groep. De innerlijke homeostase wordt primair bepaald door de genetische aanleg. De sociale homeostase is een evenwicht dat wordt bepaald door de interactie tussen de genetische aanleg van de soort, de natuurlijke omstandigheden en door toevallige factoren, zoals de samenstelling van de groep.

Wanneer nu binnen een gemeenschap van mensen die in deze natuurlijke homeostatische velden functioneren, omstandigheden plaatsvinden die tot het gebruik van een artefact leiden, dan treedt een ingrijpende verandering op in beide homeostatische velden.

In de natuurlijke situatie leven mensen in een reactieve relatie met de werkelijkheid. Dat betekent dat de gebeurtenissen bepalend zijn voor het gedrag van het individu en de gemeenschap. Om tot het maken, gebruiken en onderhouden van een artefact te komen, moet dit reactieve leven verbroken worden. Het individu moet de impulsen uit het lichaam, die de reactieve relatie met de buitenwereld bewerkstelligen, buitensluiten omdat de aandacht van dit individu voor een langere tijd gericht moet zijn op de eisen van het maken, onderhouden of gebruiken van het artefact. Om tot een cultuur met artefacten te komen moet in het brein van het individu een duurzame aandacht ontstaan voor de eisen van het artefact. Deze duurzame aandacht is wat wij het actief bewustzijn noemen. Dit bewustzijn heeft twee belangrijke kenmerken, aan de ene kant is er de aandacht, het geheugen en de kennis die nodig zijn voor het maken, onderhouden en gebruiken van het artefact en anderzijds is er de onderdrukking van de impulsen van het lichaam, iets wat we kennen als zelfbeheersing. Deze zelfbeheersing wordt bewerkstelligd doordat een individu de gedragsbepalende invloed die bijvoorbeeld van een dominant groepslid uitgaat internaliseert. Niet langer bepaalt een ander het gedrag van het individu maar het individu is eigenmachtig geworden. De zelfbeheersing impliceert gedragskeuzes en is dus een aanvang van een wilsbesluit. In die zin ontstaat hier een aanvang van wat in de latere ontwikkeling de 'vrije wil' zal worden. Hier is de omgang met het artefact nog volledig gebonden aan het strikte overleven en is het wilsbesluit om de aandacht op het artefact vast te houden, afgedwongen door de noodzaak. De gemeenschap waar het individu deel van uitmaakt, is volledig betrokken bij de omgang van het individu met het artefact. In ruil voor deze omgang, waardoor dit individu bijvoorbeeld geen eten kan zoeken, geeft de gemeenschap eten en alle andere noodzakelijkheden aan dit individu.

Het individu dat zijn natuurlijke impulsen moet onderdrukken ten behoeve van de omgang met het artefact krijgt een onnatuurlijk actief domein binnen de innerlijke reactieve homeostase. Deze onnatuurlijke omgang met het artefact gaat ook deel uitmaken van de sociale homeostase en krijgt ook hier een eigen actief vormgegeven domein dat de plaats in gaat nemen van eerder reactieve gedragingen. Zo zijn er de voordelen die de hele gemeenschap ondervindt door het artefact, bijvoorbeeld de beheersing van het vuur of het ontwikkelen van een vuurstenen mes. En er zijn de gedragingen van zorg voor de maker of beheerder van het artefact.

Wanneer we dit proces vertalen naar de homeostase, zien we dat een onnatuurlijk actief en dus cultureel domein deel gaat uitmaken van beide homeostatische velden.

Het op zodanig wijze groeiende bewustzijn dat in relatie tot het artefact is ontstaan kan niet anders dan deel uitmaken van de innerlijke homeostase. Maar er ontstaat ook een verschil binnen het individu tussen het actieve bewustzijn en de rest van de reactieve werkzaamheid van het brein. Het bewustzijn geeft een actieve relatie tot de werkelijkheid in tegenstelling tot de rest van de werking van het brein die natuurlijk is en daarmee instinctmatig en reactief. Omdat de artefacten die deel gaan uitmaken van de cultuur van een gemeenschap een absolute bijdrage leveren aan de overleving van de gehele gemeenschap, is de wijze van omgang met de ontdekte en uitgevonden artefacten buitengewoon dwingend. Het neemt de vorm aan van vooroudergeloof. Er wordt geen enkele afwijking van die omgang geduld, omdat de gemeenschap als geheel daarmee in levensgevaar zou kunnen komen.

Er is een voortdurende wisselwerking tussen de innerlijke homeostase en de sociale homeostase. Door toename van de omgang met artefacten wordt het actieve bewustzijn groter en wordt het actieve gedeelte van de sociale homeostase complexer. Er ontstaat de noodzaak tot actieve overdracht van een complex van regels, vaardigheden, kennis en gedragspatronen en dit leidt noodzakelijk tot opvoeding en leerprocessen. Dit leidt vervolgens weer tot uitbreiding van het actieve innerlijke bewustzijn. Deze innerlijke homeostase en de sociale homeostase veranderen beide onder dwingende voorwaarde van het overleven.

Wanneer landbouw en veeteelt worden uitgevonden, dan worden deze verworvenheden in eerste instantie ingevoegd in de bestaande homeostatische velden. De impact van deze nieuwe technieken is echter zo groot dat er noodzakelijke aanpassingen moeten worden gevonden. Hiervoor hebben we al beschreven dat de zingeving als probleem op gaat treden. Dit vindt zijn grond in het feit dat het strikte overleven wordt overstegen door de opbrengsten van de landbouw en de veeteelt.

Het overleefbewustzijn zoals dat vorm heeft gekregen dreigt zijn absolute betekenis te verliezen. Enerzijds verabsolueert de alfaman zijn betekenis door anderen minder waarde in de groep toe te kennen. Dit leidt tot hiërarchie en slavernij. Anderzijds gaan mannen het overleefbewustzijn tot zijn recht laten komen in de gecreëerde, niet noodzakelijke strijd.

Oorlog als spel ontstaat.

Zowel de ongelijkheid als de strijd doen een, weliswaar gekunsteld, beroep op het overleefbewustzijn. De sociale homeostase past zich hieraan aan. Op deze wijze wordt een nieuwe congruentie tussen binnenwereld en buitenwereld gemaakt.

De andere lijn van aanpassing wordt gevonden in het ontstaan van een priesterklasse. In de nieuwe situatie van landbouw en veeteelt zijn nieuwe vaardigheden noodzakelijk. Soms is de boer, de zgn. 'vrije man' in staat om te bepalen wanneer en wat er moet worden gedaan om het boerenbedrijf te laten floreren, maar vaak wordt dit een specialisme, een vaardigheid die zich laat inpassen in de strenge omcirkeling van het actieve overleefbewustzijn en dus van de

culturele homeostase. Het wordt een apart vak om de tekenen van de natuur te lezen zodanig dat de landbouw en veeteelt goed kunnen worden bedreven. Dit brengt een besef van de wonderen van de natuur met zich mee, die dan ook ondergebracht worden in religieuze structuren; de kiemkracht, het leven, de voortplanting, de tijd, afgelezen aan de nachthemel, dit alles en meer wordt opgenomen in religieus denken, waarbij deze religie nog altijd past binnen de culturele homeostase, het actieve overleefbewustzijn. In dit proces van kennisverwerving en toeschrijving van die kennis aan een godenwereld, ontstaat als vanzelf een verklaringsmodel voor de werkelijkheid. De abstractie van dit verklaringsmodel kwam voort uit een nieuw geestelijk fenomeen er ontstond een gebruik van het bewustzijn dat nieuwe verbanden legde. In de zoektocht naar verklarende structuren ging men 'heilige planten' gebruiken, dwz. men ging hallucinogene stoffen gebruiken, waardoor men meende contact te leggen met een andere werkelijkheid en wel een werkelijkheid die de onbegrijpelijke fenomenen in het hier en nu verklaarde. Op deze wijze ontstond de menselijke verbeeldingskracht.

In de periode van om en nabij 1000 voor Christus tot ongeveer 200 voor Christus zien we dat er een kentering in het menselijk gedrag optreedt. Van China tot de Middellandse zee ontstaat denken dat zich losmaakt van de beperking die het vooroudergeloof het denken tot op dat moment oplegde. We noemen vaak alleen de grootste namen die uit deze tijd zijn overgebleven, maar er moeten heel veel mensen op heel veel plaatsen tot nieuwe inzichten over de werkelijkheid zijn gekomen. Het nieuwe denken dat het krachtigst is gebleken en dat we daardoor vandaag de dag nog kennen, heeft een aantal algemene kenmerken. Het maakt zich zodanig los van het beperkte overleefbewustzijn, dat er oog komt voor het lijden in het algemeen. Zoals we hiervoor al hebben beschreven ontstaan er nieuwe denkwijze die het bestaan van het lijden verklaren en een oplossing bieden. Om deel te hebben aan die toekomst zonder lijden, was een inspanning in het hier en nu noodzakelijk. Dat de mens hier, door de beperking van het vooroudergeloof los te laten, ruimte gaf aan andere mogelijkheden van de menselijke natuur, die wij tegenwoordig het onbewuste noemen, werd vanzelfsprekend niet zo ervaren. Men ervoer een ideaal, een manier van leven die werd geïnspireerd door mensen die in een andere werkelijkheid konden schouwen en die daardoor zicht hadden op een toekomst, waarin de mensen 'goed' waren en het kwaad, het lijden en alles wat het lijden veroorzaakte, tot een onaangenaam verleden behoorde. Om dat te bereiken moest de individuele mens zich in dit bestaan richten op een leven naar de idealen. Daarmee ontstond een aanvang van het individualisme; immers, waar de eisen van de sociale homeostase in combinatie met het vooroudergeloof tot op dat moment een congruentie afdwong, ontstaat nu een religie of levensbeschouwing die een persoonlijke inzet van het individu vraagt en waarbij een individuele beloning aan de einder ligt.

Vertaald naar de homeostase komen we niet langer uit met twee vormen van homeostase.

Behalve de innerlijke- en sociale homeostase, die beide een actief en reactief domein kennen, ontstaat nu een ideële homeostase. In situaties die niet gedekt worden door de actieve homeostase kan een individu zich terug laten vallen op de natuurlijke impulsen. Enerzijds is er de stem van de natuur in een klankkleur van het overleven. Deze vorm van natuurlijke homeostase is al vanaf het begin van de menselijke culturele ontwikkeling deel geweest van het menselijk gedragspatroon. Anderzijds is er nu een ideële homeostase bij gekomen. Deze doet een beroep op een ander deel van de menselijke natuur; een deel dat nog nooit tot duurzaam gedrag is gemaakt, maar dat wel een onlosmakelijk deel van de menselijke genetica behelst. Deze ideële homeostase belooft een einde aan lijden, pijn, ongeluk en ellende en heeft in de periode van de 'axial age' zoveel aantrekkingskracht, dat steeds meer individuen zich richten op gedrag dat streeft naar de idealen van deze homeostase. Dit is mogelijk zolang de

gedragingen die voortkomen uit een luisteren naar deze idealen, niet strijdig zijn met de sociale homeostase van de gemeenschap. Dit betekent dat in het innerlijk van mensen drie homeostatische velden te vinden zijn, die alle drie verwerkelijkt willen worden in de buitenwereld. Wanneer de sociale homeostase van de buitenwereld ruimte geeft aan meer dan één mogelijkheid die zich in het individu voordoet, dan moet het individu kiezen welk gedrag zijn of haar voorkeur geniet. Hier ontstaat opnieuw een element van de vrije wil.

Wanneer meerdere individuen zich wenden tot dezelfde ideële homeostase, zien we een nieuw patroon ontstaan. Wanneer voldoende individuen met een zekere mate van macht een en dezelfde ideële homeostase aanhangen, dan conformeert de sociale homeostase zich. In plaats van een sociale homeostase die uitdrukking is van een pure overleefstrategie, ontstaat een sociale homeostase die dynamisch is en zich beweegt in de richting van de idealen die in de ideële homeostase zijn vervat. Dat maakt dat ook individuen die niet gegrepen zijn door de ideële homeostase gaandeweg deel krijgen aan de effecten van deze ideële homeostase op de sociale homeostase, zodat ze ook meer en meer van de natuurlijke homeostatische impulsen terug moeten houden, omdat de sociale homeostase dat van ze eist. Bijvoorbeeld het christelijk ideaal van naastenliefde wordt een normerend begrip in de samenleving en vervangt stamverbanden en strijdcultuur.

Al met al ontstaat er een samenleving met een zodanige sociale homeostase, dat heel veel natuurlijke impulsen moeten worden teruggehouden. Dat betekent op zijn beurt weer dat een complex innerlijk leven tot stand komt omdat de ideële homeostase en de sociale homeostase twee uitersten vormen waartussen geaccepteerd sociaal gedrag zich bevindt. Soms is sociaal gedrag geïnternaliseerd, waardoor de impuls in het innerlijk al congruent is met het geaccepteerd sociaal gedrag; soms moet het individu zichzelf geweld aandoen omdat zijn innerlijke impulsen niet (meer) geaccepteerd worden in de sociale homeostase. Dit levert een innerlijke strijd op.

Aangezien we de ontwikkeling zoals die in het Westen heeft plaatsgevonden, het beste kennen, spitsen we de analyse toe op deze ontwikkeling. Het Christendom leverde een ideëel homeostatisch veld aan, dat in eerste instantie als kennis werd geleerd. Individuen die het Christendom aanhingen, beoordeelden de juistheid van hun gedrag op basis van kennis. Voor zover de kennis werd geïnternaliseerd, werd het gedrag op basis van kennis overgenomen door de geconditioneerde impuls. Waar dit niet het geval was, moest het individu impulsen terughouden en daar een niet eigen gedrag voor in de plaats vertonen. Deze terughouding op basis van een vorm van kennis die niet beantwoordde aan het overleven, bracht de innerlijke homeostatische velden die gevormd waren in een evolutie van overleven, niet tot zwijgen. Daardoor ontstond een innerlijk van onvervulde gevoelens die het predicaat 'kwaad' kregen. Deze onvervulde gevoelens en de vervulbare gevoelens samen vormden een complex innerlijk leven, dat op den duur als geheel wantrouwen opriep. Immers, overal in het innerlijk leven trof het individu dit 'kwaad' aan. In toenemende mate werd de cognitie leidraad voor het menselijk gedrag. Hiermee werd alle gedrag dat niet kon worden verantwoord in termen van de eisen die de sociale homeostase stelde, verdacht. Daarmee ontstond een beweging in de sociale homeostase die de natuurlijke homeostase ging uitbannen. De ideële homeostase werd 'de Waarheid'. Binnen de innerlijke homeostase wordt het actieve bewustzijn versterkt. Het oordeelsvermogen krijgt een toenemend belangrijke positie in de beoordeling van goed en kwaad.

In de filosofie van Descartes wordt deze houding tot een nieuwe leer gemaakt en zien we dat alle gedrag een actieve verantwoording moet krijgen, omdat Descartes het lichaam als 'res

extensa' definieert en daarmee tot onbelangrijk voor de 'res cogitans', het denken, de geest. Hier wordt de moderne mens geboren. De moderne mens leeft in een werkelijkheid met drie innerlijke homeostatische velden; het natuurlijk reactieve, het cultureel actieve en het ideële. Het natuurlijk reactieve werd gezien als behorend bij de onmondigheid omdat het zich niet kan verantwoorden in taal en werd gezien als het rudimentaire, te overstijgen, dierlijke elementen in de mens. Met de invoering van de cartesische waarheid werd er een nieuw element toegevoegd aan het actief oordeelsvermogen. Het begrip waarheid als toetsbaar, deelbaar en voor iedereen gelijk heeft alle homeostatische velden aan een en hetzelfde criterium onderworpen.

Juist hierdoor levert het onderzoek naar de invloed van het onbewuste en de werking van het brein zoals die momenteel plaatsvindt een noodzakelijke herwaardering van alle homeostatische velden op, want het is een vorm van waarheidsvinding en daarmee algemeen geldig. Door de introductie van het onbewuste en de werking van het brein zijn we genoodzaakt om opnieuw naar ons innerlijk te kijken en opnieuw een plaats te vinden voor onze reactieve natuur. Dit moet omdat we in de afgelopen decennia tot stapsgewijze inzichten over de rol en betekenis van onze reactieve natuur zijn gekomen die een ander licht laten schijnen op de relatie natuur, onbewuste, emoties, gevoelens, rationaliteit en de rede. Wat in deze zoektocht onder druk komt te staan is de positie en de betekenis van de 'vrije wil'.

In de analyse van de homeostatische velden is naar voren gekomen dat er een innerlijk van de mens is ontstaan dat de eenduidigheid van de impulshandeling heeft versplinterd. De versplintering uit zich in verschillende keuzemogelijkheden voor één en dezelfde situatie. Een individu moet kiezen. Descartes bracht al onder woorden dat het cogito, het ik denk, berust op het 'dubito', het 'ik twijfel'. Daarmee is het denken van de moderne mens getypeerd als gedwongen tot het maken van keuzes. En keuzes kunnen alleen worden gemaakt op basis van een oordeel. Het oordeel weegt af. In de notie van het afwegen is de vrije wil vertegenwoordigd. Natuurlijk is er heel veel dat wordt afgedwongen door de werkelijkheid zoals die aan het keuzemoment voorafgaat, maar in het aanbod van keuzemogelijkheden die voldoen aan de eisen van het sociale homeostatische veld, kan het individu wilsbesluiten nemen die soms tegen eigen directe of indirecte belangen ingaan. De vrije wil is hiermee, hoewel beperkt, een zinnige factor in de verklaring voor het menselijk gedrag.

In het innerlijk homeostatische veld is het actieve bewustzijn ontstaan binnen het veld van het reactieve. Het kan daar nooit, zoals Descartes wel veronderstelde, los van komen.

Daarnaast is het ideële innerlijke homeostatische veld ook uitdrukking van de menselijke natuur. Het past alleen (nog) niet in het actieve bewustzijn. Het is echter ook niet zo dat het actieve bewustzijn gedetermineerd wordt door het reactieve. Het actieve bewustzijn zal altijd het reactieve meenemen in zijn oordeelsvermogen, maar streeft ernaar het ideële ook een plaats te geven. Onder invloed van het actieve bewustzijn dat gevoed wordt door ideële en sociale homeostatische veranderingen verandert ook het reactieve deel van het bewustzijn. We zijn dus in staat onze natuurlijke impulsen te veranderen. Deze verandering is altijd indirect denk aan het leren waarderen van voedsel (hete pepers)

Interculturele ontwikkelingen gezien vanuit homeostase

Uit deze genealogische opeenvolging ontstaat op archeologisch niveau een complex homeostatisch systeem:

De innerlijke homeostase in het hier en nu die per individu verschilt bevindt zich tussen;

1. de afstemming op de natuur
2. de sociale homeostase van regels en wetten
3. de ideële homeostase, die het streven van het individu naar een 'beter' vertegenwoordigt.

Verskillende culturen hebben ruimte geboden aan een verschillende benadrukking van deze drie homeostatische velden.

Waar we binnen de oosterse denkwijze, zoals hiervoor beschreven, een oriëntatie zien ontstaan die gericht is op de weg naar binnen, zien we in de westerse denkwijze vooral een toenemende aandacht voor het veranderen van de wereld buiten de mens. De menselijke conditie en het menselijk geluk worden gekoppeld aan de verandering van de materiële voorwaarden. Deze houding is de concrete wijze waarop de homeostatische velden in de westerse samenleving zich hebben ontwikkeld. Het cartesiaanse denken heeft een specifieke houding tegenover de wereld bewerkstelligd.

De homeostatische velden worden door dit denken onderworpen aan het waarheidscriterium. De waarheid wordt door dit denken een deelbare waarheid; een waarheid die toegankelijk is voor iedereen. Waarheid wordt de manier waarop de samenleving zich gaat verantwoorden. Dit bewerkstelligt een enorme ruimte voor het menselijk handelen en de menselijke technische ontwikkeling. De burgerlijke stand die zich begint te tonen vanaf de 14de eeuw en die handel en industrie als kenmerkende bezigheden heeft, heeft door deze nieuwe opvatting over waarheid een enorm potentieel tot zijn beschikking. Alles wat bedacht en gemaakt wordt met het oog op een verbetering van de handel of de industrie ondervindt nog wel tegenwerking vanuit de conservatieve religieuze zijde van de samenleving, maar het rendement doet deze tegenstemmen al snel verstommen. Om de nieuwe conglomeraten van burgerlijk samenleven te besturen, ontstaat stap voor stap een democratie die door de koopmansstand wordt gedomineerd. Daardoor zien we dat van meet af aan het publieke domein en het privé-domein een overwoekering kennen die door Hannah Arendt wordt geanalyseerd en beschreven als het maatschappelijk domein. Dit maatschappelijk domein is ruwweg gelijk aan de economische maatschappij. De enorme vlucht die de economie heeft genomen, heeft het maatschappelijk domein doen groeien tot buiten haar grenzen, dwz het maatschappelijk domein dringt zich de werelden van zowel het publieke als de privésfeer binnen. We zien deze ontwikkeling al in de 100-jarige oorlog ontstaan, wanneer de Franse koning een belasting invoert om de oorlogsvoering te bekostigen en om de inning tot stand te brengen, een eigen apparaat van belastingvaarders in het leven roept. Deze structuur roept een beginnende overheid in het leven. Boeren en burgers die bezwaren hebben tegen de heffingen of anderszins een beroep op de koning willen doen, wenden zich tot deze Koninklijke ambtenaren. Hoewel we hier nog per se niet kunnen spreken van een democratie, kunnen we twee zaken waarnemen die wel kenmerkend zijn voor de democratie zoals die gestalte zal aannemen. Ten eerste zien we dat bezit, ofwel het hebben van onroerend goed, niet langer toereikend is voor de macht van de koning. Rijkdom, het hebben van geld, is al de nieuwe wijze waarop de macht zich kan manifesteren. Ten tweede zien we dat er een overheidsapparaat tot stand komt dat in het ontstaan van nationale staten onontbeerlijk blijkt te zijn. Wanneer de Franse revolutie dan ook een democratie tot stand wil brengen, kunnen de

revolutionairen niet om het bestaande overheidsapparaat heen. Voor de tot stand koming van de Europese democratie betekent dit dat zij zich moet invoegen in een bestaande structuur die een positie inneemt tussen de burgers en de bestuurders, tussen het privé domein en het publieke domein. En zo wordt de Europese democratie gevestigd op de nalatenschap van het feodaal stelsel. Dat wil zeggen dat de 'gelijkheid' de negatie van de maatschappelijke ongelijkheid is. Daardoor is de gelijkheid geen ervaring die op een natuurlijke wijze uit de omstandigheden waarin mensen verkeren voortvloeit, maar een norm die in een strijd op leven en dood wordt afgedwongen. Het gevolg is dan ook dat de gelijkheid in de Europese democratieën zozeer norm is, dat afwijking van de norm argwaan en afkeuring oproept. Dit staat in een grote tegenstelling tot de manier waarop de democratie in Amerika tot stand is gekomen. Hier kwamen de mensen aan in een situatie die voor iedereen gelijk was en die daardoor iedereen gelijk maakte. Alles wat tot stand kwam, was resultaat van eigen inspanning. In deze sfeer van gelijkheid, met een geschiedenis in Europa, die men ontvlucht was, ontstond een democratisch denken en handelen dat geen overheidapparaat kende. De gemeenschap bepaalde en organiseerde die zaken die alleen door een gemeenschappelijke inspanning tot stand konden komen, zoals scholen, voedselreserves, verdediging. Op deze manier ontstond de Amerikaanse democratie in een bottom-up beweging. De centrale overheid was sluitstuk van de democratische gemeenschap en heeft tot op dit moment een zeer beperkte taak, wanneer we haar vergelijken met de omvattende taken van de Europese overheden.

In de Europese samenleving ontwikkelde de economie zich vanaf de 18de eeuw in een stormachtig tempo en in een omvorming van de wereld waarin de mensen leven. Van agrarische feodale samenlevingen die maar een zeer beperkt gebruik van geld kenden, vormen handel en industrie, samenwerkend met de wetenschappen die zich ontwikkelen, de wereld om tot een kapitalistische industriële maatschappij. De overheid is zich in de loop van de 18de en 19de eeuw in toenemende mate met het leven van de burgers gaan bemoeien. Kindertal, woonplaats, arbeidsomstandigheden, onderwijs, gezondheidszorg, handel en productie worden allemaal onderworpen aan overheidsbemoeienis. Kartels bepaalden wat en hoeveel er geproduceerd werd.

Hier zien we dat het publieke domein al vroeg werd overwoekerd door het maatschappelijk domein en dat de overheid voor een belangrijk deel staathuishoudkunde bedreef. Ook zien we dat dit maatschappelijk domein de privésfeer indrong. Toen het kindertal teveel terugliep, werd de getrouwde vrouw onttrokken aan de economie, bijvoorbeeld.

In die zin was de structuur waarin de Europese economie zich ontwikkelde de structuur waarbij de elite bepaalde wat goed was voor het volk. In Amerika was, zoals gezegd, geen centrale overheid en toen die wel ontstond mocht hij zich bijvoorbeeld alleen maar bemoeien met de economie om de vrije markt te beschermen. Al heel vroeg in de ontwikkeling van de Amerikaanse economie wordt kartelvorming verboden om het particulier initiatief de ruimte te geven. Prijsafspraken, productie en handelsafspraken waren streng verboden. Alles om de vrije markt de kans te geven. Het boek van Rand is de utopische uitwerking van dit ideaal. Het maatschappelijk domein in Amerika had een volledig ander karakter dan het Europese. In de overgang van de 19de naar de 20ste eeuw zien we het failliet van het Europese systeem al manifest worden. De emancipatie van arbeiders, vrouwen, andere rassen en niet-westerse landen maakt de structuur van het maatschappelijk domein in Europa zo kwetsbaar dat nieuwe systemen zich aandienen. Fascisme en socialisme zijn pogingen om op het niveau van alle domeinen, maar met name in de sociale homeostase opnieuw rust te brengen om de gevolgen van de nieuwe industriële en maatschappelijke ontwikkelingen in overeenstemming te brengen met de innerlijke homeostase. De twee wereldoorlogen vernietigen het fascistisch systeem en brengen het socialistisch systeem tot stilstand. West-Europa neemt de vrije markteconomie van Amerika over. Het verdwijnen van de oude vormen vindt plaats in de 50er jaren van de

vorige eeuw. Toch hebben we in Europa nog veel behouden van de structurele overheidsbemoeyenis. Bijstandswet, AOW, WAO, AWW, WW, Cao's en nog vele vele andere vormen waarop overheden en semi-overheden zich met de individuele mensen bemoeien, zijn buitengewoon on-Amerikaans. In Europa zijn we van mening dat dit soort maatregelen onontbeerlijk is voor een goed functionerende samenleving. In de loop van de 70iger en 80iger jaren ontstaat het ontluisterende besef dat de regelingen die zulke goede waarden vertegenwoordigden ten prooi waren gevallen aan uitholling en misbruik. In een gaandeweg opkomend neo-liberaal gedachtegoed dat alle politieke richtingen is gaan kleuren, probeert de overheid tot op dit moment door financiële prikkels en toenemende controle weer greep te krijgen op het gedrag van de burgers.

Wat is er mis gegaan? Waarom werkt de democratie niet bij deze problematiek? Om dat te verhelderen moeten we terug naar het begin van de kapitalistische handelsmaatschappij. Daar beschreven we al hoe er een ambtenarenapparaat ontstond dat de bedoeling had om de wil van de koning uit te voeren. Het ambtenarenapparaat is dus van oudsher een heersend systeem en geen dienend. Wanneer het ambtenarenapparaat als een dienende organisatie tot stand gekomen was, had het er anders uitgezien. Hiermee stellen we dat de vorm van de organisatie het heersend principe in zich meedraagt.

Ten tweede is het principe dat de overheid belastingen int om daar de publieke zaak mee te dienen vervuild geraakt door de structuur van het maatschappelijke. Hiermee bedoelen we dat de publieke zaak bestaat uit het dienen van alle mensen in een metaniveau van hun eigenbelang. Het aanleggen van dijken is voor Nederland goed, is een publieke zaak, maar Drenten hebben er niet direct rendement van. Op dat ogenblik dat de overheid burgers middels financiële prikkels gaat aansturen is de overwoekering door het maatschappelijke totaal. De publieke zaak wordt gereduceerd tot een maatschappelijke zaak. In een relatie van maatschappelijke aard kunnen we het principe van een winkel al snel herkennen. En zo wordt de overheid een winkel waar de calculerende burger wel of niet koopt of op een andere manier zijn voordeel haalt. Verbruggen schreef ooit over de calculerende burger dat het een kwestie van rekenen is of het smokkelen van cocaïne in relatie tot de pakkans en de gevangenisstraf, uitkan. Dan is zelfs de gevangenisstraf deel geworden van de overheidswinkel. De marktwerking is compleet

In de afgelopen eeuw hebben de Westerse economische, industriële en medische kennis en kunde niet alleen maar uitbuiting betekent voor de niet-westerse wereld, maar ook een enorme verandering in de structuren van die gebieden. Landen die een heel andere levensbeschouwelijke en technische ontwikkeling hadden doorgemaakt, hebben in de afgelopen eeuw de opheffing van de schaarste door introductie van westerse techniek ter hand genomen, met het gevolg dat landen als India en China grote opkomende machten in de wereld zijn. Dit levert enerzijds een enorme toename van de problematiek van bijvoorbeeld de milieuvervuiling op, maar op het gebied van de culturele mondialisering gebeurt anderzijds erg veel goeds. Er ontstaat integratie van allerlei Westerse en niet-Westerse denkwijzen en levensbeschouwingen. De niet-westerse landen zullen in hun ideële homeostase plaats moeten bieden aan de invloed die het westerse maakbaarheids denken in de vorm van vrije markt, democratie en techniek.

Bij de schrijver Chang lezen we hoe het Confucianisme zich plooit naar het Westers kapitalisme, maar ook in India en de Islamitische landen rond de Middellandse zee zien we een verandering in de wijze waarop bevolking en haar overheid naar een nieuw evenwicht zoeken, waarbij de roep om democratie overal kan worden gehoord. In die zin kunnen we met de econoom Chang zeggen dat het kapitalisme een manier is om de mondialisering te doen

plaatsvinden doordat de mensen een beter leven, minder gebrek en meer perspectief krijgen. Hierdoor wordt het aannemen van een ideële homeostatische structuur gemakkelijker en aantrekkelijker. Het lijkt dan of ze Westerse waarden zullen overnemen, maar feitelijk laat de nieuwe perspectief de ruimte voor de idealen uit de eigen levensbeschouwelijke homeostase. Op deze manier kan een enorme variëteit van menselijk bestaan vorm aannemen.

Het brein en de vrije wil

We hebben in de genealogische ontwikkeling van de homeostatische velden al gezegd dat de velden allen deel van ons bestaan uit blijven maken. Soms kunnen we in de loop van de ontwikkeling zien dat een deel van onze menselijke ervaring niet tot zijn recht komt in dat complexe samenspel van innerlijke -, sociale- en ideële homeostase. Zeker na Descartes en in de verlichting hebben we een poging gezien om een mensbeeld neer te zetten dat in zijn transcendentie zocht naar het loslaten van de menselijke natuur. Het ideaal werd een autonoom subject dat in rationele overwegingen zijn eigen vrije keuzes kon maken. Daarbij werd de natuurlijke reactieve homeostase een afzetpunt. Als er al sprake was van aandriften of betrokkenheid vanuit onze natuur dan werd dat gezien als een primitief te overstijgen stadium. In de huidige onderzoeksresultaten wordt zichtbaar dat deze reactieve natuurlijke homeostase wel degelijk deel uitmaakt van ons gedrag. Sommige onderzoekers gaan zelfs zo ver dat ze constateren dat we niet meer zijn dan onze natuur (we zijn ons brein of onze aandriften) anderen constateren dat de natuurlijke reactieve afstemming weer deel uit moet maken van de reële zelfervaringen van de moderne westerse mens. Dat betekent dat we idealen die we hadden binnen de ideële homeostase ook wederom zullen moeten herzien en wel op basis van de hernieuwde aandacht voor de natuurlijke reactieve homeostase.

We zullen de vrije wil opnieuw moeten definiëren. Een grote stap die we in het Westen daarbij zullen moeten maken is het loslaten van de illusie van het autonoom subject. Waar de Oosterse denkwijzen eigenlijk allemaal ruimte geven aan, en uitgaan van, het primaat van de gemeenschap, hebben we in de Westerse wereld de gedachte aan een autonoom, kennisdragend subject ontwikkeld. Weliswaar is een denker als Michel Foucault al in de zeventiger jaren met het idee van een geproduceerd subject gekomen, waarmee duidelijk wordt dat we zijn die we zijn door de vorming die we ondergaan in de wereld waarin we leven en dat er niet zoiets is als een op zichzelf staand individu met een onvervreemdbaar ik, maar overal in de Westerse manier van denken zien we de idee van het autonoom subject terug. Zelfs denkers als Metzinger, Damasio en Ramachandran spreken in hun wetenschappelijk werk over de bevindingen op het niveau van het individu. Hun theorieën gaan uit van de werking van het brein in het individu en de gemeenschap wordt vanuit het individu begrepen. De gedachtegangen binnen het Boeddhisme, het Hindoeïsme of het Taoïsme gaan uit van de gehele natuur of in ieder geval van de hele menselijke gemeenschap. Daarbinnen krijgt een individu gestalte als uitdrukking van dat geheel. Voor de Westerse mens kan het geen kwaad om deze lijn van denken meer bestaansrecht in het denken en doen te geven. Tenslotte moeten we constateren dat het natuurlijk reactief innerlijk van de mens de homeostase van groepswezen is.

Misschien zal de mens in de toekomst in staat blijken om zijn volledige reactieve natuur in een actief bewustzijn te verwerklijken. Dan is er geen scheiding meer tussen bewustzijn en onbewuste, maar is de mens één met zichzelf. Dit zou de übermensch van Nietzsche zijn, maar tegelijkertijd het ideaal van het Taoïsme of het Confucianisme vertegenwoordigen.

Maar voordat het zover is, zullen we een proces van samensmelting moeten doormaken, waarin de positieve kracht en betekenis van alle menselijke denkwijzen tot uitdrukking worden gebracht. Dat zal vele generaties vergen.

Conclusie

In de afgelopen negen colleges hebben we een aantal problematiseringen van de westerse bestaanswijze en een aantal visies op die westerse manier van leven de revue laten passeren. We hebben de genealogie van de verschillende westerse en niet-westerse denkwijzen en religies ruwweg geschilderd, waarbij we hebben laten zien dat de overeenkomsten een even wezenlijk deel van deze onderscheiden richtingen vormen als de verschillen. Misschien is het zelfs wel zo dat de onbekendheid met de niet eigen culturele uitingen een uitvergroting van de ervaring van verschil oplevert. Misschien zijn de verschillen wel voornamelijk ontstaan door de eenzijdigheid van ieder van die denkwijzen en kunnen we grofweg stellen dat het Chinese denken eenzijdig aandacht heeft gegeven aan het maatschappelijke domein van het menselijk bestaan; de Indiase levensbeschouwingen zich eenzijdig op het menselijk innerlijk en de houding ten opzichte van de werkelijkheid hebben gericht en het Westen zich volledig heeft toegelegd op de maakbaarheid, waarbij alle metafysische verklaringwijzen als bijgeloof zijn afgeserveerd, omdat ze niet voldeden aan de rationele eisen van waarheidsvinding.

Het lijkt ons niet zinnig om ervan uit te gaan dat we denkwijzen die honderden miljoenen mensen eeuwenlang een toereikende zingeving hebben verschaft, af kunnen doen als dom of primitief. In die zin zijn we van mening dat een integratie of zelfs een assimilatie van de verschillende manieren om het menselijk bestaan van zin en betekenis te voorzien een grote verrijking van alle betrokken culturen zou betekenen.

Laten we wat dat betreft niet vergeten dat in de afgelopen eeuwen het stempel van de westerse cultuur vrijwel overal is terecht gekomen. De Westerse economie, artseneij, alfabetisering, wetenschap, bestuurswijzen en rechtsvormen hebben hun weg in iedere cultuur op aarde gevonden. Nog maar kort geleden werd bekend gemaakt dat een typisch westers project een groot succes is geworden: 89 procent van de wereldbevolking heeft vandaag de dag toegang tot schoon drinkwater. Vergelijkbare successen zijn geboekt met betrekking tot afschaffing van kinderarbeid, alfabetisering, vaccinatie en nog veel andere idealen van de westerse samenleving. De negatieve manier waarop veel mensen in het Westen over de eigen cultuur denken overschaduwde de positieve krachten die ook werkzaam zijn. Natuurlijk, het Westen heeft uitgebuit, gekoloniseerd, slaven gehouden en verhandeld en nog heel veel andere zaken gedaan die we vandaag de dag als immoreel en onfatsoenlijk classificeren. Dat is gebeurd en heeft de werkelijkheid opgeleverd zoals die er nu uitziet. Met Sloterdijk vinden we dat niet langer de ressentimenten uit het verleden de drijfveren voor ons huidig gedrag zouden moeten zijn, maar dat we onze drijfveren moeten zoeken in idealen voor een betere toekomst.

We kunnen in ieder geval constateren dat heel veel van het westers cultureel gedachtegoed opgenomen is in vrijwel iedere cultuur op deze aarde en dat het zoeken naar een zingeving dat in het Westen plaatsvindt geen terugval in een primitief voorstadium van het bestaan is, maar dat de mens al eeuwenlang zoekt naar de zin van het bestaan en dat die nog niet geleid heeft tot een bevredigend antwoord.

In de analyses van de homeostatische velden hebben we kunnen zien dat de religies en denkwijzen die ontstaan zijn in de *'axial age'* idealen hebben geformuleerd die men plaatste in een bovenwereld of in een bestaanswijze die de werkelijkheid had overstegen, maar deze idealen moeten altijd projecties zijn van de mens en zijn potentie. In het aanboren van dat deel

van de menselijke natuur dat niet rechtstreeks betrokken was bij het overleven, vonden mensen overall op het Eur-Azisch continent menselijke mogelijkheden die de mens kon losmaken uit de ervaring van lijden, pijn en vijandschap. Misschien is het nu de tijd om de westerse wetenschappelijke ontwikkelingen op het gebied van psychologie, neurofysiologie, genetica, epi-genetica en nog vele andere deelgebieden die zich bezig hebben gehouden met de werking van het brein in alle facetten te combineren met de kennis van de meditatietechnieken van Zen, Boeddhisme, Taoïsme en moeten we ons in een gezamenlijke zoektocht buigen over de manieren waarop al deze levensbeschouwingen de mens en het innerlijk en de mens en zijn sociale vermogens beschrijven.

Maar voorlopig zijn we in het Westen onze vrijheid aan het verliezen doordat we haar verkopen in ruil voor een door controle en regelgeving bezworen angst. Ons hele innerlijk, zoals dat is gevormd in misschien wel een miljoen jaar van evolutie, heeft ons geleerd dat overleven voor een belangrijk deel afhangt van ons vermogen om gevaar te detecteren. De mens is door de evolutie geprogrammeerd om het negatieve te zien. Het positieve was *'the icing on the cake'*. Nu we in een wereld leven waarin bijna alle natuurlijke gevaren dan wel uitgeroeid zijn, dan wel in een beheersbare context zijn ondergebracht, zijn we ongerust. Ons biologisch systeem heeft geen weet van cultuur, van ziekenhuizen en politie; ons biologisch systeem gaat op zoek naar gevaar. En dat vinden we. Ons biologisch systeem gaat 'af' wanneer we horen van een moordenaar, van een verkrachter, van een dief. Wij zijn niet in staat om het optreden van dit soort gevaren in de context van de aantallen te relativiseren. Wanneer een moordenaar in Europa een half dozijn mensen doodt, dan is dat een gevaar dat niet meer mag optreden. Niemand relativeert dit gebeuren tot de proportie die het heeft: op meer dan een half miljard mensen zijn dit soort excessen van een ongehoord kleine omvang en de kans dat het ons treft is bijna oneindig klein en in ieder geval ongeveer even klein als de kans dat we een grote prijs in de loterij winnen. Toch is er de toenemende roep om meer veiligheid, om meer blauw op straat, om hardere straffen. We hebben geen enkel besef meer van de luxe waarin we leven en van de enorme veiligheid die onze samenleving kent. Wij denken dat zingeving een belangrijke bijdrage kan leveren aan het emotioneel welbevinden van mensen. De levenskunst in de klassieke oudheid was, zo meent Pierre Hadot, een therapie tegen de angst en uit hersenonderzoek van mensen die mediteren weten we dat meditatie een positieve werking heeft op onder andere de dopamine-productie. Maar ook op het niveau van het dagelijks leven kunnen we gedrag ontwikkelen dat een positief effect sorteert op onze leefomgeving. Het terugnemen van de verantwoordelijkheid voor ons welbevinden en geluk en die tot een eigen verantwoordelijkheid maken zou een belangrijke stap kunnen zijn in een verbetering van ons leefklimaat. Onderzoeken naar waar wij gelukkig van worden leert ons dat we niet gelukkiger worden van meer geld, een grotere auto of meer sociale status; we worden gelukkiger van de ervaring dat we ons eigen leven in onze eigen handen hebben. Ook vertrouwen in de anderen is belangrijk. Wanneer we met wantrouwen gaan kijken hoe iedereen zijn eigen beperkte eigenbelang probeert te bevredigen zullen we terecht komen in een sociale sfeer waarin een voortdurend toenemende controle aanwezig is.

In deze opsomming van problemen en successen komen we uit bij de houding van ieder afzonderlijk individu. Dat geeft nog weinig inzicht in mogelijke oplossingen voor de problemen die, zo hebben we in de afgelopen colleges kunnen constateren, problemen zijn die voor de hele wereld gelden. Milieuproblematiek, overbevolking, energiecrisis, grondstoffenreserves en krottenwijken, geloofsconflicten, politieke tegenstellingen en raciale haat zijn probleemgebieden uit de grote massa van problemen waar de wereld zich voor gesteld ziet. Al deze problemen schreeuwen om een oplossing. De oplossingen die worden aangedragen in de vorm van nota's, boeken, politieke programma's en meer van dat soort theoretische oplossingen zijn niet alleen onbetrouwbaar, ze zijn principieel onwaar. Alle

oplossingen die in de geschiedenis te vinden zijn, zijn gegroeid. Werkende weg vindt de mensheid oplossingen voor de problemen waar hij zich voor gesteld ziet. Oplossingen die aangedragen worden door utopisten, idealisten, gelovers of anderszins mensen die denken dat ze de oplossing voor andermans moeilijkheden hebben, moeten we ernstig wantrouwen. Denk hierbij aan Popper, die stelde dat eenieder die de mensen de hemel op aarde belooft, meestal de hel op aarde brengt.

Vanuit deze, wat magere stellingname kunnen we niet anders concluderen dan dat we moeten vertrouwen op de veerkracht, het positieve denken, de goede natuur en het vermogen van de mens om in levenbedreigende situaties die keuzes te maken die het beste zijn om te overleven en die dan ook het beste in de mens bovenhalen.

Daarbij moeten we ook vertrouwen op onze natuur en de krachten die daarin werkzaam zijn. Die geven vorm aan de homeostatische velden, waaraan we hiervoor aandacht hebben besteed. De mens is een groepswezen, dat in de ideële homeostatische velden van de 'axial age' een tweede natuur gevormd heeft die hem in staat heeft gesteld om in conglomeraten van miljoenen mensen van verschillende raciale oorsprong te leven en zich daarbij een behoorlijk geweldloze omgang eigen te maken. We realiseren ons werkelijk onvoldoende hoe bijzonder dat is en hoezeer dat ons uittilt boven ons evolutionair gevormde overleefgedrag. Wat heeft het ons opgeleverd?;

Ons individualisme, waardoor we als enkeling verantwoordelijkheid kunnen dragen voor ons gedrag.

Onze medemenselijkheid, waardoor we ons bekommeren om lijdende mensen die we niet kennen, zoals bij de tsunami.

Onze rationaliteit waardoor we een eind hebben gemaakt aan ontelbaar veel lijden.

Al die verworvenheden die we in het Westen niet kunnen verwoorden omdat het verworvenheden zijn van andere denkwijzen.

We geven deze opsomming om aan te geven dat de geschiedenis van de afgelopen drie millennia een ongelooflijk grote verandering te zien geeft ten opzichte van de evolutionaire geschiedenis van de mens daarvoor. Dat geeft ons de overtuiging dat de mensheid in staat is om een nieuwe wereldomvattende homeostase te bereiken. De sociale homeostatische velden van vrijwel alle landen moeten een aanpassing vinden voor de toevloed van immigranten uit gebieden met andere religies en andere rassen, andere gebruiken, gewoonten, voeding, deugden en ondeugden. De veranderde sociale homeostase zal de innerlijke homeostase van de individuen tot verandering dwingen. En hoewel er, net zoals in de tijd voorafgaand aan de 'axial age' mensen zullen zijn die de strijd zullen verkiezen boven de integratie, zal uiteindelijk een nieuwe homeostase waarin al dit vreemde, al dit andere, een gelijkwaardige plaats zal hebben gekregen, vorm krijgen.

Hamvraag

We hebben een schets gegeven van een aantal levensbeschouwingen die op het Eur-Azisch continent ontwikkeld zijn. We hebben een ideeëngeschiedenis over de gemeenschappelijkheid in de tot stand koming van de verschillende levensbeschouwingen en we hebben een verklaringsmodel gegeven van de betekenis van de 'axial age'. Daarmee hebben we een grote mate van verwantschap laten zien die er is tussen veel van de verschillende culturen op deze aarde. Nu komen we toe aan de vraag of we in interessantere tijden leven dan vroeger. In het verleden, zoals we dat kennen uit de geschiedenisboeken, was er alle reden, zo lijkt het, om van interessante tijden te spreken. De oorlogen, de industriële revolutie, de ontdekkingsreizen, de ontwikkeling van de wetenschappen, de Franse revolutie, de Boston teaparty zijn maar grepen uit de recente geschiedenis, die het verdienen om het predicaat 'interessant' te krijgen. Toch zijn dat ontwikkelingen die, hoe belangrijk en ingrijpend ook, behoren tot een soort van eenheid. Het hoort allemaal bij de ontwikkeling van de Westerse samenleving, die haar startpunt heeft in de 'axial age'.

Het grote onderscheid tussen deze 'axial age' en de tijd die daarna komt, moeten we zoeken in de verandering van het omvattende paradigma waar de mens in leefde.

De overgang van het denken in de middeleeuwen naar het denken in de moderne tijd met haar wetenschappelijk paradigma moeten we ook zeker zien als een paradigmawissel ook al kunnen we de lijn die geleid heeft tot het denken van Descartes en Locke wel terugvinden tot in de vroege middeleeuwen.

Wanneer we nu als kenmerk voor de toekenning van het predicaat 'interessant' een paradigmatische breuk nemen, dan komen we nu toe aan de vraag of we vandaag de dag in zo'n paradigmatische breuk leven.

Leven we in interessante tijden? En zo ja, is leven in interessante tijden een vloek of een zegen?